חינוך ובעלי חיים

ברברה אלנדרס

מדריכה ארצית לחינוך סביבתי באגף לחינוך הקדם יסודי משרד החינוך, מנהלת אשכול מעוף תל אביב

"בעלי החיים הופכים אותנו לאנושיים" טמפל גרנדין

לאורך כל ההיסטוריה האנושית ליוו בעלי החיים את בני האדם וקשר הדוק התקיים ביניהם. אך בתקופתנו, רוב בני האדם חיים בסביבה עירונית ומנותקים מעולם החי. כך, ילדים רבים גדלים ללא קשר לבעלי חיים, ומכירים אותם בעיקר דרך הטלוויזיה, המדיה הדיגיטלית והספרות. אולם המפגש הבלתי אמצעי של ילדים עם בעלי חיים הכרחי על מנת שהילדים יוכלו להבין את צורכי בעלי החיים ואת עולמם ויפתחו יחס של כבוד ואחריות כלפיהם ויחס אמפתי ואוהב כלפיהם וכלפי עולם החי בכלל. בנוסף, ממחקרים רבים עולה כי המפגש עם בעלי חיים תורם ליכולותיהם הרגשיות והחברתיות של ילדים ולבריאותם (קיוזאק, 1988).

קיומו של האדם, כמו קיומם של שאר בעלי החיים, תלוי בקיומן של מערכות אקולוגיות תקינות, ומרחבים סביבתיים טבעיים הם חיוניים להתפתחותם הרגשית, הקוגניטיבית והפיזית של ילדים (Wilson, 2008). לכל ילד אמורה להיות הזכות הבסיסית להימצא יום-יום במרחבים טבעיים, שבהם קיים עושר רב של עולם החי. בסביבות אלה חיים מגוון בעלי חיים, ביניהם ציפורים, חרקים, קיפודים ועטלפים, ומתקיים בהן קשר הדוק בין עולם החי, הצומח והאדם.

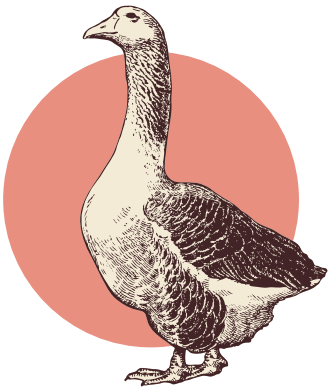

ההיסטוריה של הקשר בין האדם לבעלי החיים

"**במהלך הפיכתו לבן תרבות, קנה לו האדם עמדה שליטה ביחס לאחיו ממלכת החי.** משלא הסתפק בעליונות זו, פנה האדם להקים חיץ בין טבעו לבין טבעם של יצורים אלו. הוא הכריז עליהם בטעות כמשוללי תבונה, ובה בשעה ייחס לעצמו נשמה אלמותית, והתכחש בשם מוצאו האלוהי לכל זיקה קהילתית בינו לבין ממלכת החי" (Freud, 1917).

הקשר בין בני אדם לבעלי חיים הוא קשר עתיק יומין. הממצאים הארכיאולוגיים הראשונים שמעידים על נוכחות כלבים בחברת בני האדם התגלו בישראל וגילם כ-12,000 שנה. בארצות הברית נמצאו ממצאים דומים, בני 10,000 שנה, בבריטניה בני 9,000 שנה ובסין בני 7,000 שנה (גונטר, 2007).

ביות בעלי חיים לצורך ניצולם העמיד בפני בני האדם אתגרים מוסריים חדשים. עם הביות החל האדם גם להעמיד עצמו מעל בעלי החיים באופן היררכי, וזאת בשונה מהתפיסה השוויונית יותר של חברת הלקטים והציידים. על פי יובל הררי (2011), "המהפכה החקלאית היא אחד האירועים השנויים ביותר במחלוקת בהיסטוריה. יש המציירים אותה כשחר חדש של שגשוג וקדמה, ויש מי שרואים אותה כשעת דמדומים שבה איבדה האנושות את הקשר לסביבתה הטבעית ועלתה למסלול של ניכור, חמדנות ודאגנות."

לטענת סרפל (אצל ארבל וטרקל, 2007), היחס לבעלי החיים בתרבות המערבית קשור למורשת המקראית ולרעיונותיו של אריסטו, לפיהם מסודרים כל היצורים בסדר היררכי על פי מידת התבונה שלהם, כשכל אחד מהם מיועד לשמש מזון או כוח עבודה עבור אלה הנמצאים מעליו בשלבי הסולם האינטלקטואלי. לשיטתו של אריסטו, בעלי החיים, הן בהמות הבית והן חיות הבר, נוצרו למען האדם. גם על פי מקורות היהדות האדם הוא אדון על כל בעלי החיים, והם נועדו לשרתו. אולם היהדות מסייגת ומוסיפה, כי אין האדם אינו יכול לנהוג בבעלי החיים ככל העולה על רוחו. בעלי החיים אף הם יצוריו של אלוהים, ואף על פי שנגזר עליהם שהאדם ירדה בהם, יש לנו חובות כלפיהם (לוי, 1994).

אופן התייחסות זה לבעלי חיים קיבל את ביטויו המוקצן ביותר בכתביהם של תיאולוגים ומלומדים נוצריים בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת. התייחסות התרבות המערבית לבעלי החיים היא אנתרופוצנטרית ביסודה, כלומר, מעמידה את האדם במרכז, והוא השולט על החי והטבע שמסביבו. אבות הכנסייה, דוגמת אוגוסטינוס (354-430 לסה"נ) ותומס אקווינס (1225-1274) היו בין אלה שקידמו את היחס האנתרופוצנטרי והעניקו לגיטימציה להתאכזרות לבעלי חיים.

הפילוסוף הצרפתי רנה דקארט (1596-1650), טען שרק בני אדם מודעים לעצמם ורק התודעה מאפשרת להרגיש כאב ורגשות. מנגד, מונטיין ופילוסופים נוספים שחיו בתקופתו, התנגדו לכך שבעלי החיים יוצאו מתחום השיקולים המוסריים (סרפל, 2007). התפיסות המוקצנות של אבות הכנסייה ושל פילוסופיים דוגמת דאקרט נותנות עד היום לגיטימציה להתאכזר לבעלי חיים. דקארט דחה את ההנחה שלבעלי חיים יש תחושה ותודעה, וטען שבעלי החיים אינם אלא אוטומטים, מעין מכונות, שאינן יכולות לתפוס שום מצב תודעתי, לרבות תחושת כאב (לוי, 1994).

הפילוסוף עמנואל קאנט (1724-1804), טען כי בעלי חיים אינם אמורים להוות נושא להתחשבות מוסרית בזכות עצמם, אולם אכזריות כלפי בעלי חיים עלולה להפוך לאכזריות כלפי בני אדם ולכן יש לחנך ליחס טוב יותר לבעלי חיים. אך החינוך נעשה לשם האדם ולא מען בעלי החיים עצמם (לוי ולוי, 2002).

מנגד, בכל תקופה, גם בעת העתיקה, כולל בתקופת המקרא והתלמוד, קמו אנשי רוח מזרמים שונים, שחינכו ליחס של חמלה לבעלי חיים, ביניהם פיתגורס, פלוטארכוס, הילל, הרמב"ם, מונטיין, פרנציסקוס מאסיזי, ז'ן זאק רוסו, הרב קוק ואלברט איינשטיין.

מתחילת המהפכה התעשייתית עבר היחס לבעלי חיים שינויים, תחילה בבריטניה ואחר כך בארצות הברית. על פי המחקרים נראה שהחל במאה ה-17 או ה-18 חלה עלייה ברמת הרגישות כלפי בעלי חיים ממינים שונים והתפתחות העניין המוסרי בהם. התפשטות הגישה החדשה הביאה להיעלמות פעולות אכזריות רבות כלפי בעלי חיים מסוימים (צבל, 2007). בשנת 1822 נחקק בבריטניה חוק תקדימי להגנה על בעלי חיים, ובעקבות החוק קמה האגודה למניעת התאכזרות כלפי בעלי חיים, שלה היו סמכויות אכיפה והיא נהנתה מחסות מלכת בריטניה.

כיום, אנשים רבים מחזיקים בבתיהם חיות מחמד, בעיקר כלבים וחתולים. על פי מחקרים וסקרים רבים, למעלה ממחצית ממשקי הבית בארצות הברית מחזיקים כיום, או החזיקו בעבר, חיות מחמד, וכשליש מחזיקים כמה חיות מחמד בו-זמנית (גונטר, 2007; מאסון, 2010). נשאלת השאלה: מדוע כל כך הרבה אנשים מחזיקים חיות מחמד?

נמצא שחיות המחמד נותנות מענה פסיכולוגי, הן למבוגרים והן לילדים. הן מעניקות לילדים אהבה ותמיכה בלתי מותנית ואינן שופטות אותם, בניגוד להורים ולאנשי חינוך. הן מהוות חברים למשחק, שעליהם אפשר לסמוך, ושומרות על סודותיהם (קוזיאק, 1988). אני עצמי צפיתי בילדים עם אילמות סלקטיבית (selective mutism), שדיברו עם הכלבה שלי אך לא דיברו עם ילדים ומבוגרים. כלבים, חתולים, חיות מחמד אחרות וחיות משק מציעים לילדים הזקוקים לכך קשר רגשי של חום ואהבה, תקשורת של חברות ומגע פיזי חם. גידול חיות מחמד הוא הזדמנות ללמוד על אחריות כלפי בעלי חיים ולהבין את צורכיהם. מי שמגדל חיית מחמד לא יופתע מממצאי המחקרים המצביעים על קשר בין גידול חיות מחמד ובין בריאות ושביעות רצון. יצירת יחסי גומלין ושיחה עם בעלי חיים מכל הסוגים, כולל התבוננות באקווריום עם דגי זהב, גורמים לירידה בלחץ הדם, בעוד ששיחה עם בני אדם גורמת לעלייה (קיוזאק, 1988). לדברי באסטד (אצל קיוזאק, 1988), שתי תקופות החיים שבהן אנשים זקוקים לבעלי חיים יותר מכל הן הגיל הצעיר מאוד והגיל המבוגר מאוד. במחקרה, בריאנט (אצל קיוזאק, 1988) מציינת כי ילדים מדווחים שהם מקיימים באופן קבוע שיחות אינטימיות עם בעל החיים שלהם ורובם חשים שהוא מבין אותם.

בסקר שנערך על 216 ילדים בין הגילאים 5-13 מצא סלומון (אצל קיוזאק, 1988) ש-98 אחוזים מהילדים, ללא קשר אם החזיקו בעל חיים בביתם בעת הסקר, הביעו רצון להחזיק בביתם בעל חיים. והסיבה? ילדים צעירים ענו שהם רוצים שותף למשחקים ואילו הילדים הגדולים יותר רצו ידיד.

לא רק בני האדם אינם אוהבים להיות לבד. גם בעלי החיים אינם אוהבים להיות

לבדם וסובלים כאשר הם בודדים. טמפל (2010) מתארת מקרים רבים של חיות משק הפוגעות בעצמן בבדידותן ובספרה משולבות המלצות רבות לגידול נכון של בעלי חיים בתנאי העיר ובמגבלות הזמן של תקופתנו. בין השאר, היא ממליצה לגדל לפחות שני בעלי חיים מאותו מין על מנת לתת להם מענה רגשי וחברתי הולם. חוקרת התוכים איירין פפרברג מספרת על אלכס התוכי שמרט את נוצותיו לאחר שאיחרה לשוב (פפרברג, 2008). לוי ולוי (2002), פפרברג (2008), דה ואל (2017) וחוקרים אחרים מצביעים על רמת האינטליגנציה הגבוהה של בעלי החיים, נושא שפילוסופיים התווכחו עליו במשך מאות שנים. לדוגמה, מחקרים מראים שרמת האינטליגנציה של עורבים היא גבוהה מאוד: הם מסוגלים לזהות את עצמם בראי, פותרים בעיות מורכבות, לומדים ומעבירים ידע, אוהבים לשחק, מעבירים ביניהם מידע על מזון, על מקומות מסוכנים ועל אנשים שפוגעים בהם (Marzluff, 2012). בארצות הברית וביפן גילו עורבים שאם הם מניחים אגוזים על מעברי חצייה, גלגלי המכוניות העוברות מפצחים אותם. העורבים ממתינים לאור האדום ברמזור, אז עוצרות המכוניות, ואז יורדים ללקט את האגוזים המפוצחים בבטחה.

עוד בעל חיים אינטליגנטי מאוד הוא החזיר. מאסון (2010) סוקר מחקרים רבים ומסכם: "חזירים יכולים לחשוב, הם מבינים מצבים של אם-אז, הם מחברים התנסויות קודמות לנסיבות חדשות, הם מתקשרים עם סביבתם וזה עם זה, ונראה שהם יכולים להסיק מסקנות. מה עוד דרוש?". חזירים מבינים שפות אנושיות ברמת ההבנה של שימפנזים וברשתות חברתיות אפשר לצפות בחזירים שמסדרים את המשחקים שלהם, פותרים הרכבות של ילדים ועוד.

כבר עשרות שנים מנסים חוקרים רבים לעמוד על הבדלים בין בני אדם לבעלי חיים. בין המאפיינים המבדילים העיקריים מנו החוקרים שימוש בכלים ויצירתם, חשיבה ותודעה ושימוש בשפה. ג'יין גודול, שהקדישה את חייה ומחקריה לחקר השימפנזים ובשנים האחרונות לכלל בעלי החיים, נחשבת הראשונה שתיעדה שימוש בכלים על ידי שימפנזים, מאפיין שעד אז נחשב למבדיל בין אנשים לבעלי חיים (לוי וספקטור-לוי, 2016). באחד מהסרטים התיעודיים שבהם התראיינה בשנים האחרונות אומרת ג'יין גודול:

"אדם יוצר כלים - כך הגדירו אותנו. נשארו שתי אופציות: או להגדיר את האדם מחדש או להגדיר את השימפנזה כאדם".

תובנות מסוג זה שמציעה גודול חשובות בהקשר להחלטה האם וכיצד לגדל בעלי חיים במסגרת חינוכית. אין ספק כי אם אנו בוחרים לגדל בעלי חיים במוסד החינוכי עלינו לגדלם באופן ההולם את צורכיהם המגוונים ולמנוע מהם סבל מיותר, שלרוב נובע מחוסר ידע והבנה. נושאים שיש להקדיש להם מחשבה בהקשר זה הם: אחרי שעות הלימודים בעלי החיים נשארים לבדם, ללא השגחה - יש לחשוב על דרכים להבטיח את שלומם בשעות אלה; בחופשות ארוכות מועברים בעלי חיים לבתי התלמידים - יש לחשוב על הדרך הנכונה להעבירם ועל הדרך הנכונה לטפל בהם בסביבת המחיה החדשה שלהם; ואם אפשר, מומלץ שלא להעבירם, אלא לקבוע תורנות האכלה, שהיא לכשעצמה בעלת ערך חינוכי.

משנות ה-20 של המאה ה-20 חלה עלייה באכיפה נגד המתעללים בכלבים וחתולים, שהם בעלי חיים הגלויים יותר לעיני הציבור, אך אין כמעט אכיפה נגד הפוגעים בבעלי חיים שאינם גלויים לעין. בישראל קיימים שלושה חוקים עיקריים העוסקים בהגנה על בעלי חיים:

א. חוק הגנת חיית הבר 1955, העוסק באיסור ציד, איסור החזקת חיות בר ואיסור הסחר בהן. משמעות הדבר היא שאין לאסוף חיות בר ולהחזיקן בגן או בחצר. במשפחות רבות נוהגים לאסוף צבים ולהחזיקם כחיות מחמד, ולעיתים מביאים אותם ילדי הגן אל הגן. אולם איסוף הצבים, המתמעטים ונעלמים מהנוף הארץ-ישראלי, אסור על פי חוק ופוגע ברבייתם בטבע. בעלי חיים נוספים שיש לשחרר כשהם מובאים אל הגן על ידי הילדים הם קיפודים, זיקיות, חלזונות, צפרדעים וטריטונים. יש להקפיד לשחררם במקום שבו נמצאו. הבאת בעלי חיים אלה אל הגן מזמנת שיחה על שמירת טבע וייזום פעולות לשמירה על חיות בר (כמו הקמת גינת פרפרים והצבת מתקני האכלה לציפורים, ראו בהמשך המאמר).

ב. חוק צער בעלי חיים - הגנה על בעלי חיים 1999.

ג. חוק צער בעלי חיים - איסור ניסויים בבעלי חיים 1999.

משנת 1999, בעקבות מחאת תלמידים, הופסקו בכל בתי הספר ניסויים בבעלי חיים. שר החינוך דאז, יוסי שריד, הכריז: "אין צורך לפשפש בקרביים של יצור חי. יותר חשוב ללמד את תלמידי ישראל חמלה לבעלי חיים, שתביא גם ליותר חמלה כלפי בני אדם".

ספרות ואמנות - תפיסות תרבותיות על בעלי חיים

מזה מאות שנים, סופרים רבים משתמשים בדמויות בעלי חיים כגיבורים בספרות הילדים, ומעבירים דרכם ערכים ומסרים חינוכיים, מתוך הבנה כי קיים קשר מיוחד בין ילדים לעולם בעלי החיים. דוגמאות מוכרות הן משלי החיות של איזופוס ושל לה פונטיין. העכבר, למשל, הוא גיבור קלאסי בספרות הילדים. הוא שנוא על ידי המבוגרים, אך מהווה מושא הזדהות לילדים, בהיותם חלשים ונשלטים. בין ספרי ילדים שבהם מככבות דמויות עכברים אפשר לציין את *האריה והעכבר*, *לכלוכית* ו*מעשה בעכבר שלא רצה להיות עכבר*.

שימוש ספרותי נוסף בדמויות בעלי חיים הוא הפחדת ילדים, כמו, למשל, דמות הזאב בסיפור *כיפה אדומה* או דמות העטלף הערפד ב*דרקולה*. הסופר האירי בראם סטוקר, שכתב את דרקולה, יצר את אחד המיתוסים המזיקים ביותר - שאיפתם של הערפדים, שהם עטלפים, למצוץ את דמנו. למעשה, בין מאות מיני העטלפים החיים ברחבי העולם, יש רק שלושה מיני עטלפים מוצצי דם, ושלושתם חיים במרכז אמריקה ובדרומה (יום טוב, 2018).

סרטים, סיפורים וספרים מעין אלה השפיעו מבחינה חברתית-תרבותית על הכחדת מינים מסוימים של בעלי חיים. בתקופתנו, יש סופרים שמשתמשים בדמויות של זאבים, דובים, חתולים ועכבישים כדמויות חיוביות, כמו פו הדוב או סופי העכביש הטוב, וכך מעודדים יחס חיובי כלפי בעלי חיים אלה.

אבותינו הקדומים חשו קרבה לחיות-המשק המבוייתות - הפרה והכבשה - שהיו מקור מזון ורכושה העיקרי של המשפחה, ועל שמן נקראו בנות המשפחה. למשל, רחל, לאה ורבקה הם שמות של סוגי בקר שנגזרו משפות עתיקות דוגמת האכדית (שליו, 1996). היחס התרבותי של בני האדם לבעלי חיים מסוימים מתבטא גם בשמות חיבה, כמו פשוש ואפרוחית, ובשמות גנאי וקללות, כמו חזיר, בהמה וחמור. בתקופת המקרא, לשם חמור הייתה קונוטציה חיובית, אך היום אי אפשר עוד לקרוא למישהו בשם חמור. לשמות וכינויים אלה - חיוביים ושליליים כאחד - אין שום קשר למאפייניהם של בעלי החיים במציאות, אך הם משפיעים על היחס שלנו כלפי בעלי החיים.

לגדול בסביבה עירונית

בעבר, המפגש הספונטני הראשוני של הילדים עם עולם החי התקיים במרחבים שבהם הילדים הצעירים שיחקו ושהו בעתות הפנאי שלהם. כיום, באזורים רחבים שבהם שולטת התרבות המערבית, הולכים ונעלמים המרחבים הטבעיים שבהם מתאפשר גילוי ספונטני של עולם חי עשיר בעקבות הבנייה הצפופה והגבוהה. במקביל, תכנון קפדני של שעות הפנאי של הילדים אינו משאיר להם זמן למפגש ספונטני עם עולם החי. נמצא שילדים שאינם נחשפים בחיי היומיום שלהם לעולם החי ולעולם הטבע בכלל מפתחים פחד מפני הטבע, ביופוביה, תופעה ההולכת ומתרחבת באוכלוסיות עירוניות ברחבי העולם (Wilson, 1984). פסיכולוגים סביבתיים כגון רוזאק (Roszak, 1992), טוענים שבמוחו של הילד הצעיר קיימות 'תבניות טבע', בדומה לתבניות השפה שמציע נועם חומסקי, ואם ילדים צעירים אינם נחשפים להן הם אינם יכולים לרכוש הבנה עמוקה של עולם הטבע.

בישראל, רבות מחצרות גני הילדים שנבנות בשנים האחרונות מכוסות בחומרים סינתטיים חדשים וכמעט שאין בהן אדמה. זו תופעה חדשה, המתלווה לחינוך של יום ארוך, ומשמעותה היא שילדים רבים, במשך ימים וחודשים, אינם נפגשים באופן ספונטני בחיי

היומיום עם עולם החי. לכן, על המחנכים לתכנן ולהנגיש לילדים מרחבים חינוכיים שבהם מתקיים מפגש עם עולם החי והצומח.

המפגש היומיומי חיוני על מנת שנגדל דור שיודע לקחת אחריות על קיומו של מרחב אקולוגי תקין. דור שיש לו ידע והבנה על הקשר החיוני שלנו עם עולם הטבע ועל יחסי הגומלין שלנו איתו. מפגש יומיומי עם עולם החי מונע יצירת פחד מבעלי חיים, והילדים לומדים לחיות עם הטבע ולאהוב אותו מתוך היכרות והבנה עמוקה.

להלן רעיונות לפעולות שאפשר לבצע עם הילדים בחצר הגן, כדי לשמור על חיות הבר, הן בסביבה עירונית והן בסביבה כפרית - ביישובים חקלאיים, מושבים וקיבוצים:

1.
יצירת מקומות מסתור לקיפודים. קיפודים נוהגים ללון במקומות שונים, ולכן כדאי ליצור 'בתים', כגון בתי עץ, או, לחלופין, ערמות עלים קטנות שבהן יוכלו לנוח.

2.
הנחת צלחות מים טריים. מקורות המים הטבעיים התמעטו, זוהמו או הומלחו בעשרות השנים האחרונות. צלחות המים תוכלנה להוות מקור מים חלופי לבעלי חיים רבים.

3.
הצבת תיבות קינון לירגזים, לדרורים ולציפורים אחרות, בהתאם למבנה התיבה. למשל, בערים גדולות, שבהן יש אשכולות גנים עם מבנים של כמה קומות, אפשר להציב תיבות קינון לעטלפי חרקים, לירגזים, לדרורים ולסיסים שהולכים ומתמעטים. לשם כך כדאי ליצור קשר עם מומחים בנושא.

4.
גידול צמחי ארץ ישראל בחצר הגן, שיהוו מקור מזון לציפורים, פרפרים וחרקים מקומיים. בגינת פרפרים כדאי לשתול צמחים המתאימים לזחלים של פרפרים מסוימים. למשל, הפיגם המצוי והשומר מושכים את הפרפר זנב הסנונית. חשוב להדגיש: כשמופיעים זחלים, יש להסביר לילדים שאין לאסוף זחלים מן הטבע. ואם מגדלים זחלים בתוך הגן, חייבים לשחרר את הפרפרים מיד עם בקיעתם מהגולם. הפרפרים זקוקים לשמש, למזון טבעי, למינרלים ולאפשרות לבחור בן זוג או בת זוג. אפשר ליהנות מאוד מפרפרים שעפים חופשיים בגינה, ובהיבט זה מהווה המבוגר דוגמה להתנהגות נכונה ולתפיסות חינוכיות נאותות.

5.
שחרור בעלי החיים שהילדים אספו בטיולים עם הוריהם והביאו לגן. מומלץ לחשוב, יחד עם הילדים, מהו המקום המתאים ביותר לשחרור, לספר על החוק להגנת חיות הבר ולעמוד על חשיבותו. ההסבר על החוק חשוב לקהילת הגן בכלל, מאחר שחיות בר רבות נאספות לבתי המשפחות, בעיקר צבים, זיקיות וחוחיות.

6.
התבוננות בבעלי חיים באזור המחיה הטבעי שלהם, מבלי לאסוף אותם בקופסאות ולהביאם לגן. לדוגמה, התבוננות בקן נמלים: ניתן לגדר קן נמלים, כדי שהילדים לא ידרכו עליו תוך כדי משחק, ולצפות בהתנהגות הנמלים לאורך היום ועונות השנה. כך יכירו הילדים את פעילות הנמלים ואף ילמדו על הקשר בין מזג אוויר ועונות השנה להתנהגות בעלי החיים.

7.
תכנון וטיפוח גינה אקולוגית, שתורמת לשמירה על חיות הבר. בגינה האקולוגית לא משתמשים בחומרי ריסוס וכך שומרים על החרקים ומגוון בעלי החיים האחרים המבקרים בה. ציפורים וקיפודים ניזונים מבעלי חיים קטנים, כגון זחלי חרקים וחלזונות, החיים בגינה האקולוגית. אחד היתרונות של גינה אקולוגית, שהיא מזמנת לילדים גילוי ספונטני של עולם החרקים, הציפורים והחלזונות בסביבתם הטבעית. ניתן להגדיר שטח מסוים מכלל חצר הגן כגינה אקולוגית או כשדה בור (שדה בור הוא אזור לא מעובד. באזור זה חשוב להיזהר מנחשים).

8. 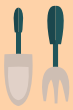
גירוף החול בחצר הגן וגילוי בעלי החיים הזעירים (או עקבותיהם) המבקרים בחצר. לאחר הגילוי, אפשר גם לשתול בחצר הגן צמחים שבעלי חיים זעירים אלה אוהבים.

9. **הצבת מצלמות שביל** בקרבת הגן או בחצר, שתתעדנה את בעלי החיים שנכנסים לחצר הגן בשעות הלילה, וכך לגלות חלק נוסף של המגוון הביולוגי המקומי (כך נעשה בפרויקט ייחודי באיסלנד וסקוטלנד, שבמסגרתו עשרים בתי ספר מתעדים את עולם בעלי החיים - BBC, 2018).

10. **שיחה בקבוצות קטנות** סביב אירוע, סיפור, צילום או ציור אמנותי, הקשור לעולם הטבע.

11. **הסברה לקהילה**, יחד עם ילדי הגן, על חשיבות שמירת חיות הבר ועידוד 'מעשים טובים':

א) הכנת מחסה חורף לחתולים, הצבת מים טריים ונקיים לחיות בר, הצלת ציפור פצועה על ידי הבאתה לבית חולים לחיות בר והעלאה למודעות את נושא הזכויות והחובות שלנו כלפי בעלי החיים;

ב) הכנת משחקים לבעלי חיים: בחנויות לחיות מחמד נמכרים מגוון צעצועים לכלבים, חתולים, ציפורים ויונקים קטנים, אך רבים מהמשחקים אפשר גם להכין לבד. חשוב לשים דגש על רמת הבטיחות ועל הצרכים הייחודיים לכל מין, למשל אין להשתמש בחוטים דקים או בחלקים קטנים, שבעלי החיים עלולים להסתבך בהם או לבלוע אותם;

ג) הוספת מדור 'בעלי חיים' בספריית הגן, שיכלול ספרים העוסקים בחמלה, אכפתיות ואחריות כלפי בעלי חיים. דוגמה לספר מתאים הוא *ג'ינג'ר*, שבו מסופר על ילדה המצילה חתול קטן מקור ודואגת לו למחסה, מזון ומים (המלצות לספרים נוספים ראו בסוף מאמר זה). איורים המופיעים בספרים יכולים לשמש למדרש תמונה ושיח בנושא חמלה כלפי בעלי חיים;

ד) קיום דיונים בקבוצות קטנות, בעקבות סיפור, אירוע או צילום בנושא חמלה כלפי בעלי חיים;

ה) איסוף כספים מיריד תוצרת עצמית של עשייה בגן, או תרומת כספים ממיחזור בקבוקים לעמותה המסייעת לבעלי חיים;

ו) הקמת מרכז משחק וטרינרי בגן, שבאמצעותו יועברו מסרים על חשיבות הטיפול בבעלי חיים חולים ופצועים;

ז) הימנעות מטיולים אל משקי חי שבהם מוחזקים בעלי חיים בתנאים קשים, כמו כלובי סוללה לתרנגולות וכלובי פיטום לעגלים. אם סיור כזה כן מתקיים או אם קיים מקום כזה בסביבת הגן, חשוב לשוחח עם ילדי הגן על הבעייתיות של הדרך שבה מוחזקים בעלי החיים ועל דרכים להשפיע ולשנות.

מרחבים זואולוגיים במרחב החינוכי

בעשרים השנים האחרונות הוקמו בבתי ספר ובגני ילדים ברחבי הארץ מרחבים זואולוגיים, מתוך הבנת תרומתם החינוכית והערכית של בעלי החיים. הבעיה היא שבעלי חיים בכלובים אינם מתנהגים באופן טבעי ורצונם הטבעי הוא לצאת מהכלוב ולהסתובב באופן חופשי. לכן, חשוב ליצור מצב שבו אפשר לשחרר את בעלי החיים מדי יום למרחב הגדול של בית הספר או הגן. מומלץ לאמץ מראש בעלי חיים שיכולים להסתובב חופשי בין הילדים, להתקרב אליהם ולהתרחק מהם על פי רצונם. הטיפול בבעלי חיים חופשיים, ההתבוננות בהם והלמידה עליהם מאפשרים קשר אמיתי של בעלי החיים עם הילדים. בעלי חיים שמתאימים לגידול בצורה כזו ויוצרים בקלות קשר עם הילדים הם חתולים, ברווזים, עזים, תרנגולות, ארנבונים, שרקנים, חולדות וכל חיות המשק שגדלו לאורך ההיסטוריה האנושית לצד בני האדם. אולם, חשוב לוודא מבעוד מועד מה משרד החינוך והרשות המקומית מאפשרים ומאשרים בנושא זה.

כל חיות המחמד והמשק אוהבות לשחק, לרוץ ולגלות את העולם, ממש כמו בני האדם. בשנים האחרונות הולכים ומתרבים המקורות הספרותיים העוסקים בצרכים ובאינטליגנציה של חיות המחמד וחיות המשק. חזירים, למשל, מזהים את עצמם במראה, לומדים שפות ופותרים משימות מורכבות (טמפל, 2006; Bekoff, 2015). ייתכן שמחקרים אלו משפיעים, וישפיעו גם בעתיד, על חקיקת חוקים לגבי החזקת בעלי חיים וקידום מוצרים טבעוניים. אישים בולטים, כמו ביל גייטס, ושחקני קולנוע ידועים, כמו לאונרדו דיקפריו, מקדמים עולם צרכני שנמנע משימוש תעשייתי בבעלי חיים. למשל, מתוך ההנחה ששפה יוצרת מציאות, ביל גייטס הציע לשנות את הסמנטיקה בנושאי כלכלה ופיתוח, על מנת שנוכל לשמור על כדור הארץ לדורות הבאים.

בעלי חיים מתקרבים לילדים ולמבוגרים כאשר הם סומכים עליהם, ואז יוצרים איתם קשר באופן ספונטני, תוך שימוש בשפתם ובהתנהגותם. בנעוריי גידלתי עז, שידעה מתי אני חוזרת מבית הספר. היא נהגה להמתין לי באמצע הדרך וביחד חזרנו הביתה. ברווזים שגידלתי במרכז החינוכי *בית בטבע*, שמעו מתי המכונית שלי מגיעה וחונה והתקרבו לבקש אוכל. ברווזים אלה ליוו אותנו בטיולים קצרים שעשיתי עם הילדים סביב המרכז ובחצר הגן. בקיץ האחרון ביקרתי בכפר בשוויץ, שבו הילדים מאמצים ומגדלים פרות של המשקים שלהם. הם מטיילים עם הפרות כפי שנוהגים לטייל עם כלב.

בפינות חי מסוימות ובחוגים מסוימים עם בעלי חיים מאפשרים לילדים ללטף בעלי חיים בניגוד לרצונם. חשוב שהילדים ילמדו שלא זו הדרך הנכונה להגיע לקרבה עם בעלי חיים. הדרך הנכונה היא שבעלי החיים יבחרו בעצמם ליצור קשר עם הילדים. לשם כך, על בעלי החיים להכיר את הילדים, לסמוך עליהם ואז, כשירצו, יבקשו את קרבתם. ובעלי החיים יעשו זאת, כי הם בעצמם מתעניינים בילדים. נסו להיזכר ברגעים שבהם אתם הייתם ליד פרות, כבשים או סוסים - הם באים בעצמם מגיעים ומבקשים ליטוף.

אם לא קיימת אפשרות לגדל בעלי חיים חופשיים, עדיף להימנע מכך בכלל, כי בכל דרך אחרת הילדים לא יכירו את הרגשות והצרכים האמיתיים של בעלי החיים. בעלי חיים שאפשר לגדל חופשיים יוצרים עם הילדים קשר אמיתי וכך גם ליוו בעלי חיים את האדם לאורך ההיסטוריה האנושית. נקודה חינוכית זו חשובה על מנת לקדם ערכים של כבוד לחלש יותר ולחנך לכך שאנו לא שולטים על החלש מאיתנו.

גם כשבעלי החיים גדלים חופשיים, חשוב שיהיו להם כלובים לשעת מנוחה ולתחושת הגנה. בעלי החיים נכנסים מרצונם לכלובים, בתנאי שאלה מספקים להם מקום בטוח, מקום נעים בעת מזג אוויר קיצוני, מקום מסתור לזמן מנוחה ומקום מתאים לגידול צאצאיהם.

גידול בעלי חיים במסגרת חינוכית דורש ידע, אחריות ומחויבות לאורך זמן מצד המחנכים. הילדים של היום זקוקים למחנכים שיש להם ידע, ניסיון והבנה בכל הקשור לעולמם של בעלי החיים. הכשרה ראויה בנושא זה אפשר לרכוש במכללות שבהן קיימים מסלולים ייעודיים.

על פי חוזר מנכ"ל של משרד החינוך (בעלי חיים במוסד החינוכי, 2013), בגן ילדים או בית ספר המחזיקים פינת חי חייב להיות לפחות מומחה אחד לגידול בעלי חיים. ילדים רבים מגדלים, או מבקשים לגדל, בעלי חיים בבתיהם. אולם לא מעט מבעלי החיים הגדלים בבית הילדים מוחזקים בתנאים קשים או לא מטופלים כראוי מתוך חוסר הבנה וידע. בתי הספר וגני הילדים יכולים להוות מקום שבו ילדים לומדים איך לגדל נכון חיות מחמד.

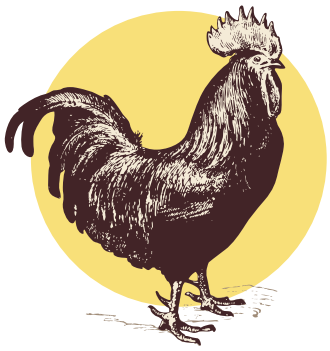

טיפוח קן נמלים בחצר הגן

"מקומנו בבריאה אי שם בין ההר והנמלה", אנשי אנונדאגה

קן נמלים בחצר הגן מהווה הזדמנות להקנות ערכים של כבוד ופליאה לעולם בעלי החיים, להכיר סוג של חרק מקרוב ולחבב על הילדים את עולם החרקים החברתיים, כמו נמלים ודבורים.

מתוך התבוננות בקן הנמלים ניתן ללמוד רבות על התנהגות בעלי חיים בהקשר לשעות היום ולעונות השנה, על חלוקת עבודה ועל שיתוף במשימות, כגון הבאת גרגר למחילה או חפירת מחילה. אפשר לגלות שביום קר מאוד או ביום חם מאוד יש מעט נמלים מסביב לקן, ובעונה שבה יש בגינה הרבה זרעים יבשים, אפשר לצפות באיסוף הזרעים והבאתם לתוך המחילה.

גינת חלזונות

החילזון הוא יצור קטן וקסום, המהווה עבור דורות רבים של ילדים מקור לסקרנות טבעית, התפעלות ספונטנית וחיבור ראשוני לעולם החי. נראה שחלזונות הולכים ונעלמים מנופי עולמנו, בהיותם עדינים ופגיעים במיוחד לזיהום אוויר וזיהום מים, ויש אף מיני חלזונות הנמצאים בסכנת הכחדה. כאשר מטפחים גינת ירק, החילזון עלול להיתפס כהפרעה ולהיות מורחק מהגינה. אולם אפשר גם אחרת: אפשר להכין גינת ירק מיוחדת לחלזונות ולקבל אותם כאורחים רצויים. מבחינה אקולוגית יש לחלזונות תפקיד חשוב בשרשרת המזון, היות שהם מפרקים פסולת אורגנית. חלזונות משפיעים אפילו על תצורת הנוף ומהווים ביו-אינדיקטורים על מידת תקינותה של המערכת האקולוגית המקומית (Platt, 2016). יש להימנע כמובן מלסגור אותם בטרריום לשם צפייה ממושכת או לשם צפייה בהטלת הביצים, משום שלעיתים קרובות הם נשכחים במדפי הגן. מבחינה ערכית אין לאסוף בעלי חיים מן הטבע ולכלוא אותם בקופסאות, ויתרה מכך, חלזונות נחשבים כערך טבע מוגן. אין גם לערוך ניסויים עם חלזונות, כגון משחקי תחרות. יש מספיק הזדמנויות לצפות בהתנהגותם הטבעית בסביבות החיים שבהן הם בוחרים לחיות: אפשר להתבונן בזחילתם, בעקבות שהם משאירים ובמבנה גופם בתקופת הגשמים, ובקיץ - לראותם נמים על צמחים מתייבשים. אפשר לשיר שירי ילדים על חלזונות ולקרוא סיפורים עליהם וכך לחבב על ילדי הגן את בעל החיים החשוב הזה.

צפרות בחצר הגן

"הבטח לי דבר אחד, נילס, לזכור תמיד: השמים, האדמה, האגמים, ההרים לא ניתנו רק לבני האדם. הם ניתנו גם לבעלי החיים: לציפורים ולדגים ולכל מי שנשמה באפו. לעולם אל תשכח את זה, נילס!"

מתוך: *מסע הפלאים של נילס הולגרסון הקטן ואווזי הבר*, מאת סלמה לגרלף

בעיני ילדים צעירים, עולם הציפורים הוא עולם קסום ומרתק, המאפשר להם להתקרב לעולם בעלי החיים לא רק דרך הספרות והמדיה. ההתבוננות והתצפיות החוזרות בציפורים, שמגיעות אל הגינה ואל חצר הגן, מאפשרות לילדים להכיר מינים שונים של ציפורים, לגלות את דפוסי ההתנהגות המגוונים של המינים השונים, המשתנים עם עונות השנה, ללמוד להבחין בין מיני ציפורים לפי קולותיהן, דרך מעופן, גודלן וצבעיהן, ולאסוף מידע מתוך תצפיות. אין די בזיהוי שם הציפור. בגיל הרך כדאי להתמקד בשלושה מאפיינים שהם קלים יחסית לזיהוי - גודל הציפור, איברי גופה (מבנה המקור, אורך הזנב, אורך הרגליים וכדומה) ושירתה. בנוסף, בסוף החורף אפשר לצפות בקלות בציפורים האוספות חומרים לבניית קניהן. אפשר גם להגיש לציפורים חומרי קינון מתאימים.

בתקופת האביב, עונת החיזור והרבייה, נשמעת שירת הציפורים המגוונת. קולות השירה מושמעים בעיקר בשעות הבוקר והערב. מומלץ ללמד את ילדי הגן להבחין בין הציפורים על פי קולותיהן, וכך לחדד את השמיעה המוזיקלית שלהם. אפשר גם להיעזר באפליקציות של קולות ציפורים בטלפונים החכמים או להזמין את הורי הגן לסיור משותף להכרת קולותיהן של ציפורי השיר. הורים רבים מתרגשים כאשר הם לומדים כי ניתן להבחין בין ציפורים שונות על פי שירתן, והילדים לומדים שבסביבתנו מתקיים עולם עשיר של חיים (עוד על שירת הציפורים ראו במאמרו של נדב לוי בגיליון זה).

שאריות מזון של בני אדם, כמו לחם או בצק אחר, עלולות להיות מסוכנות לציפורים. עדיף לקנות זרעים המיועדים לציפורי שיר או לא להניח מזון כלל. ערוגת פרחי בר מזמנת לציפורים זרעים ופרחים למאכל, עצי פרי משמשים להן מקום מחסה ומקור מזון, ובגינה אקולוגית, שבה אין מרססים, מוצאות הציפורים מגוון חרקים. בגינה אפשר גם להציב תיבות קינון שהוכנו עם הילדים. בחצר הגן ניתן לבנות עם הילדים מרחב מתאים לתצפית על ציפורים, ובו יהיו גם אמצעי עזר לתצפית: משקפות, מחברות תיעוד, מגדירים ומגדלות. בנוסף, מומלץ לגרף באופן קבוע חלקת חול גדולה,

שבה אפשר יהיה לזהות עקבות ציפורים. את אלה ניתן לצלם כחלק מהתיעוד השוטף.

מומלץ שיהיו בספריית הגן מגדירי ציפורים. המגדירים שימושיים מאוד בעת פעילות בחצר הגן ובטיולים אל מחוץ לגן. מומלץ להתמקד במיני הציפורים הנצפים בסביבת הגן, מאחר שכל מין של ציפור מאופיין בעולם עשיר של התנהגויות וצרכים. הילדים ילמדו שציפורים מסוימות, דוגמת פשוש, אדום החזה, סנוניות וסיסים, אוכלות בעיקר חרקים, ציפורים אחרות, כגון עורבים, עורבנים ומיינות, הן אוכלות כל, ואילו דרורים, חוחיות, ובולבולים ניזונים בעיקר מפירות וזרעים. מגוון גדול של ציפורים נוהג להגיע אל חצרות גנים שבהם יש גינה אקולוגית. מומלץ לצפות דרך חלון הגן אל הגינה, וכך לראות את הציפורים ממרחק קצר יחסית ולעקוב בנוחות אחרי איסוף המזון, השתכשכות במים או 'אמבטיית' חול.

אם נושא הצפרות הוא אחד מהנושאים העיקריים שבהם עוסק הגן במהלך השנה, בטיול השנתי אפשר לשלב ביקור באחד ממרכזי הצפרות ברחבי הארץ.

אקוריום בגן

האקוריום מאפשר מפגש יומיומי עם בעלי חיים והוא מומלץ במיוחד בגנים שבהם אין אפשרות להכניס בעלי חיים שיסתובבו באופן חופשי בין הילדים. על האקוריום להיות מרווח ולעמוד בהנחיות חוזר מנכ"ל משרד החינוך בעניין בעלי חיים בגן ובבית הספר (בעלי חיים במוסד החינוכי, 2013).

על ידי תצפית באקוריום לומדים הילדים על הדגים השונים, על צורכיהם והתנהגותם, ולומדים להיות אחראים על רווחתם. יש ללמד את הילדים להתבונן בהתנהגות הדגים ולאסוף מידע על אורחות חייהם, כך שבסופו של דבר ילמדו ילדי הגן על התנהגות הדגים וחיי החברה שלהם, ולא רק על המבנה שלהם וצורכיהם הפיזיים. על פי מחקרים, אקוריום בגן מרגיע את הילדים וממקד אותם. יש ילדים האוהבים לשהות זמן ארוך ליד האקוריום ולהתבונן בדגים. לכן, כדאי לשקול להציב את האקוריום באזור המפגש. ילדים המתקשים להתרכז בזמן המפגש יוכלו להתבונן בדגים. התבוננות באקוריום גורמת לרגיעה והורדת לחץ. הסיבות לכך אינן ברורות, ויש טוענים שזהו אפקט של הסחת הדעת (מגורם החרדה) או אפקט דמוי היפנוטי, הנובע מתנועתם של הדגים (שליו, 1996).

חשוב ליצור תנאים נאותים לדגים על ידי יצירת מקומות מסתור עבורם, שתילת צמחי מים אמיתיים (ולא צמחי פלסטיק), המהווים לדגים מקום מסתור, מקור מזון ומקור חמצן. מחקרים מצביעים על כך שדגים אוהבים לשחק, מזהים בני אדם הנמצאים בקרבתם, ולומדים מי מאכיל אותם (Bodderas, 2011).

חתולים ובני האדם

משחר ההיסטוריה האנושית נלווים החתולים אל האדם. במצרים העריצו את החתולים והעניקו להם כבוד כשל אלים, מכיוון שהם שמרו על התבואה מפני מכרסמים. באירופה של ימי הביניים נתפסו החתולים כעוזרי המכשפות והשטן, ולכן אנשים שהחזיקו חתולים נרדפו והועלו על המוקד. על חתולים נרקמו אמונות תפלות, הנפוצות עד היום באוכלוסיות שונות. החל במאה ה-18 מתחילים להופיע ציורים המבטאים חיבה של בני אדם כלפי חתולים. למשל, אלברט אנקר, הצייר הלאומי של שוויץ, צייר ילדים משחקים עם חתולים. אפשר לייצר תערוכה מציוריו בגן, שתזמן דיון ושיח בעניין יחס האדם לחתול. בישראל, יש ספרי ילדים רבים שגיבוריהם הם ילדים ומבוגרים אוהבי חתולים, ביניהם, *החתול דלעת, החתולים של סבתא נעמי, ג'ינג'ר וקישטא*.

אולם לא כל בני האדם מחבבים חתולים. חתולים הם בעלי החיים העיקריים הנפגעים מהתעללות של ילדים ובני נוער, ובארץ, בשנים האחרונות, במיוחד בתקופת ל"ג בעומר. על מנת למנוע מקרי אלימות נגד חתולים, על המחנכים בגן ובבית הספר להדגים יחס של כבוד, חמלה ואהבה כלפי חתולי רחוב. אפשר, למשל, לדאוג למים, מזון ומחסה לחתולי

הסביבה. ניתן ליצור בגן עם הילדים משחקים עבור חתולים, כגון פומפונים או שרשרת פעמונים.

כאשר מחזיקים חתול במרחב חצר הגן או בית הספר, החתול מרחיק מהמקום נחשים ועכברים ואף מקטין את מספר התיקנים. אולם, החתול הוא צייד, וככזה צד חיות בר. לכן, אם יש בגן או בבית הספר גינה אקולוגית, יש לדאוג שיהיו בה אזורי מסתור עבור לטאות וציפורי שיר. אפשר גם לענוד לחתול קולר עם פעמון, המזהיר מראש את חיות הבר לבל תתקרבנה.

סיכום

חשוב מאוד שהדור הצעיר ילמד לחיות עם בעלי חיים, ישמור עליהם וילמד להפגין חמלה ואחריות כלפיהם. על המחנכים העובדים באזורים עירוניים לתכנן וליצור מרחבים טבעיים, שמאפשרים מפגש ספונטני, המתווך על ידי מבוגר, המפגין אהבה ואחריות כלפי עולם הטבע, חיות הבר והסביבה. חיות הבר נפגעות עקב חוסר מודעות ופחד, ולכן חשוב שהמפגשים עם בעלי החיים יתקיימו בלוויית מחנכים שאוהבים בעלי חיים ואינם חוששים מהמפגש עמם.

כבר מגיל הגן יש לשלב תוכניות חינוכיות, המפגישות את הילדים עם המאפיינים האמיתיים של עולם החי. חיות משק וחיות מחמד יוצרות מרצונן קשר עם בני האדם, גם כאשר יש באפשרותן לנוע באופן חופשי. במרחבים החינוכיים של גני הילדים ובתי ספר יש ליצור מצב שבו מבוגר אחראי מטעם המוסד החינוכי ילווה את הילדים ויאפשר להם לדאוג לחיות הבר ולחיות המחמד ולקחת אחריות על רווחתן במתחם הגן ובית הספר.

יש חשיבות רבה לכך שבעלי החיים יוכלו להסתובב בבטחה ובאופן חופשי בין הילדים. יש לקוות שיהיו מחנכים רבים שלא יחששו ללמד כשחתול מטייל להנאתו בכיתה. חשוב שבמכללות להוראה תתקיים הוראה במרחבים טבעיים, כדי שהמחנכים לעתיד ייחשפו במהלך שנות ההכשרה שלהם לעולם הטבע בכלל ולבעלי חיים וצמחים בפרט. חשוב שהמחנכים יחונכו להוות דוגמה אישית ושיידעו להדריך את הילדים במפגש האמיתי עם עולם החי והצומח. ילדים זקוקים למחנכים שצברו ידע והבנה על הדרך שבה יש להפגיש ילדים באופן אחראי עם בעלי חיים בסביבתם היומיומית. דיונים ושיחות בעניין רווחת בעלי חיים חשובים כדי לגדל דור שיבין את צורכיהם של בעלי החיים. תפיסות של אנשי רוח, חוקרים, מנהיגים ומחנכים משפיעים, וישפיעו בעתיד, על יחסם של ילדים ומבוגרים לבעלי חיים, ויש לקוות שבשנים הבאות, מחקרים חדשים ותוכניות חינוכיות חדשות יקדמו יחס חיובי והוגן לבעלי חיים ולכלל עולם החי.

חשוב לגדל בעלי חיים במרחב החינוכי על מנת ללמד ערכים של אחריות וחמלה ולקדם את ההבנה שלבעלי חיים זכויות משלהם, רגשות וצרכים משלהם. רק כך נוכל לגדל דור שיקדם יחס חיובי כלפי בעלי חיים, למען בעלי החיים, למען האנושיות ולמען קיומם של הדורות הבאים.

"מהו האדם ללא בעלי חיים?
אילו הם נעלמו היה האדם מת
מבדידות נוראה של הרוח
כי אשר יקרה לבעלי חיים יקרה לאדם.
כל הדברים קשורים זה לזה - מה שיקרה
לאדמה יקרה לילדי האדמה."

אנשי סוקוואשה

"אסור מן התורה
לצער כל בעל חי,
ואדרבא חייב להציל
כל בעל חיים מצער."

קיצור שולחן ערוך
פרק קצ"א, סעיף א

רשימת ספרות

ארבל, ב' וטרקל, י' (2007). (עורכים). *בני אדם וחיות אחרות באספקלריה היסטורית*. כרמל.

גולמן, ד' (2011). *אינטליגנציה אקולוגית*. מטר.

גונטר, ב' (2007). *על חיות מחמד ואנשים*. הוצאת אח.

גילשטרום, ר' (2003). *טיפול בעזרת בעלי חיים במגוון אוכלוסיות מיוחדות*. הוצאת אח.

דה ואל, פ' (2017) *עד כמה החיות חכמות? והאם אנחנו חכמים מספיק להבין זאת?* מודן.

הררי י. (2011), *קיצור תולדות האנושות*. הוצאת דביר.

חוזר המנהלת הכללית (2013). בעלי חיים במוסד החינוכי. משרד החינוך.

טמפל, ג' (2006). *השפה הסודית של בעלי חיים*. אריה ניר.

טמפל, ג' (2010). *בעלי החיים הופכים אותנו לאנושיים*. אריה ניר.

טסלר, א', טרקל, י' ומגד, ע' (2001). *חיות, חברה ומה שביניהם*. יחידת חיות וחברה, אוניברסיטת תל אביב ומערך ההגנה על בעלי חיים במשרד להגנת הסביבה.

יום טוב י' (2018). *הדואים את הקולות, עטלפים - בין מיתוס למציאות*. מאגנס.

לוי ז' (1994). על היבטים אתיים ביחס לבעלי חיים. *מחשבות*, 66.

לוי, ז' ולוי, נ' (2002). *אתיקה, רגשות ובעלי חיים*. ספריית הפועלים ואוניברסיטת חיפה.

לוי, נ' וספקטור לוי א' (2016). טכנולוגיות ושימוש בכלים בעולם החי. *עלון דע-גן*, 9, 8-19.

מאסון, מ' ג' (2010). *מאוזן הים עד תרנגולת הבית*. כנרת.

מאסון, ג' ומקארתי, ס' (1996). *כשפילים בוכים*. זמורה ביתן.

פפרברג, א' (2010). *אלכס ואני*. מטר.

קיוזאק, א' (1988). *מפגשים טיפוליים עם חיות מחמד*. הוצאת אח.

שליו, א'. (1996). *המרפא הפרוותי*. צ'ריקובר.

Bekoff M. (2015). *Pigs are intelligent, emotional and cognitively complex*. Psycology Today.

https://www.psychologytoday.com/us/blog/animal-emotions/201506/pigs-are-intelligent-emotional-and-cognitively-complex

Bodderas E. (2011). *Fische sind intelligent nicht nur im Schwarm, Wissenschaft-Tierpsychologie*.

https://www.welt.de/wissenschaft/article12068006/Fische-sind-intelligent-nicht-nur-im-Schwarm.htm

Kant, I. (1922). *Kants Sämtliche Werke*, Bands 1, 2, 5, Leipzig: Inselverlag.

Marzluff, J.M. (2012)., *The alluring language of crows and ravens*. Psychology Today.

https://www.psychologytoday.com/intl/blog/avian-einsteins/201207/the-alluring-language-crows-and-ravens

Platt J. R. (2016). *Snails are going extinct: here's why that matters*. Scientific American. /https://blogs.scientificamerican.com/extinction-countdown/snails-going-extinct

Roszak T. (1992). *The Voice of the Earth*. New York: Simon & Schuster.

Sigmund, F. (1917). *A difficulty in the path of psycho analysis*, vol. XVII, 140.

Wilson, R.A. (2008). *Nature and young children: encouraging creative play and learning in natural environments*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Wilson, E.O. (1984). *Biophilia*. Cambridge: Harvard University Press.

BBC news (2018). *Wildlife in school grounds photographed using trail camera.*

http://www.bbc.com/news/uk-scotland-highlands-islands-44228640?intlink_from_url=http://www.bbc.com/news/topics/clm1wxp533pt/animals&link_location=live-reporting-story 2018

ספרות ילדים מומלצת

- איליו ספינלי וג'ין דיר (2001). **היופי של סופי**. כנרת.
- אקסל שפלר וג'וליה דונלדסון (2003). **הלוויתן והשבלול**. כנרת.
- אקסל שפלר ופטי קיט (1998). **גינת הפרפרים של בן**. כנרת.
- דוד גרוסמן (1988). **איתמר פוגש ארנב**. עם עובד.
- יונתן יבין וגלעד סופר (2004), **החתול דלעת - משנה את הדעת**. עם עובד.
- לאו ליוני (1980). **דג הוא דג**. הקיבוץ המאוחד.
- מאיר שלו (2012). **קרמר החתול יוצא אל היער**. עם עובד.
- מקס פלטהיס (1971). **הצייר והציפור**. עם עובד
- מרג'ורי ניומן (2005). **חולד וגוזל**. מעריב.
- מרגרט ריי (1975). **בייגלה**. הקיבוץ המאוחד.
- מרים רות (2003). **החתולים של סבתא נעמי**. ספריית הפועלים.
- קוין הנקס (2004). **תולה רואה ירח מלא**. אחוזת בית.
- רוזמרי ולס וסוזן ג'פרס (2002). **דפי מוצא בית**. כנרת.
- שרלוט ווק (1997). **ג'ינג'ר**. מחברות לספרות.